

Hévizi Ottó

A fölbecslésről

In *Széljegyzetek Pszeudo Kierkegaard-hoz. Tanulmányok Gyenge Zoltán 60. születésnapjára.* Szerk.

Lamár Erzsébet. ISBN 978-963-414-916-3. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 70-83. old.

affiliáció: Debreceni Egyetem

1.

Beárazva

Jelen esszé egy *problémáról* szól egy ismert *jelenség* vizsgálatán keresztül. Következtetéseiben, miként ez látnivaló lesz, ellentmond az arisztotelészi tételnek, hogy „a jó egyszerű, a rossz meg többféle”. (*Eudemoszi etika* VII, 5., ford. Steiger Kornél.) Nem mintha a rossz is egyszerű volna. Hanem: mert a jó is épp annyira lehet többféle, mint a rossz.

A probléma a következő. Vajon hogyan lehetne úgy gondolkodnunk az erkölcsi ítélekezésről, hogy elfogadjuk természetes *relativitását*, de anélkül, hogy történeti, társadalmi, pszichológiai *relativizmusként* fogadnánk el? Hogyan lehetne benne viszonyt és viszonzóságot, azaz *relátumot* látni anélkül, hogy magát az erkölcsi ítéletet ne *relativizálnánk*?

A jelenség, mely ehhez a problémához vizsgálódási tárgyat kínál, egy „durvaszemcsés”, legkevésbé sem finoman rostált erkölcsi ítélet. Ezt a másik ember gyors erkölcsi fölbecslésnek, vagy, köznapian szólva, *beárazásának* nevezzük. A beárazás: speciális hiedelem. Ez, Andy Clark kifejezésével élve, hozzárendelési holizmus: „[H]iedelemeket úgy rendelünk lényekhez, hogy egy egész viselkedéstömegre dobunk rá egy értelmezőhálót. S a háló szövedéke úgy alakul, hogy megfeleljen a viselkedés értelmezésével kapcsolatos sajátos érdekeinknek.” (*A megismerés építőkövei.* Ford. Pléh Csaba)

Régi korokba visszanyúló hagyománya van a bűnök és erények lajstromozásának, a hét főbűntől a négy sarkalatos erényig. A bűnök–erények *mennyiségi* szemlézése általában együtt jár súlyozásukkal is, *minőségi* értékelésükkel, a bűnök súlyossági és az erények kiválósági fokának bemérésével. A vétkeességi és kiválósági skálák ábrázolásai is hagyományosak. Elég a dantei Pokol bugyrainak egyre mélyülő köreire, Bosch, Fra Angelico, Botticelli poklot ábrázoló képeire, Swedenborg mennybéli régióinak mind éteribb szféráira gondolnunk.

Nietzsche óta közhely: az értéktáblák történeti sorsa, hogy a régiek összetöressenek, s újak állíttassanak fel. A mindenkori, jelen idejű (nem történeti változásban értett) erkölcsi rangsorolás elemi szociális, mentális, pszichikai érdekünk. Különböznélünk miért szólnánk vétkek közt *főbenjárókról*, erények közt *sarkalatosokról*? Elemi ez az érdek annyiban, hogy alapjai szociálisak, sőt, animálisak, biológiaiak. Muszáj gyors felméréssel számolnom a másikkal. Vajon mire számíthatok tőle? Élelmét megosztja-e velem, vagy engem fog felfalni a saját élelmeként? Félnem kell-e tőle vagy nem? Együttműködhetek-e

vele? Mennyire legyünk támadók, mennyire védekezők? Mennyire legyünk kompetitívek vagy kooperatívok?

Ebben az elemi értelemben – fölbecslésként értve – hasonlóan ősi igény az *erkölcsi* tájékozódás is a másik szándékának kifürkészésekor. *Miféle szerzet a Másik?* Erről gyors, megbízható ismeretet szerezni biztosan ősbibb késztetés bennünk, mint az igényünk az önismereti tájékozódásra: *Miféle szerzet vagyok Én?* Erkölcsi fölbecslés, „beárazás” szokott szólni tettről (helyes döntés), emberről (igaz ember), intézményről (gonosz rezsím), eszméről (jóságos isten, gonosz angyal); hogy ez utóbbiakról joggal vagy jogtalanul, ezt most hagyjuk. Az „erkölcsi” jelző csak annyit jelent itt, hogy a megítélés intézményesült szokásaink és kereteink, előítéleteink és gyors (felületes) következtetéseink szerint következik be.

Belép valaki egy társaságba, tesz valami semmiséget, valahogyan viselkedik, és a társaság tagjai máris beárazzák. Végigmérő odasandításukból látszik, hogy megtörtént részükről az illető fölbecslése, a képességeinek, adottságainak bemérésével együtt. Nem kell ennek a villámgyors lefolyású műveletnek okvetlenül etikai, morális tartalmat hordoznia. De tettet, jellemet, habitust mindenképp értékel. Ennyiben hétköznapjainknak ez a rögtönítélő bírósága feltétlenül erkölcsi illetékességű.

Maga a beárazás, mint mondtam, az emberi nemmel vele született igény. Ahogy kezdettől kíséri az a késztetés is, hogy *elvitassa* a beárazás eredményét, az értékelés érvényét. Ez sem csoda. Nincs értékelés rangsorolás, választás, előnyben részesítés nélkül. Ez természetesen kihívja a nem-választottnak, a hátrébb soroltnak az ellenkezését. A kifejezések matematikai értelmében véve fölbecslési érték nem adható *abszolút értékben* (előjel mentesen), mint ahogy *skalártérben* (iránymentesen) sem. Képletesen: minden „beárazás” előjelekkel, vektorokkal operál. Vagy felértékelünk, megemelünk, vagy leértékelünk, leminősítünk.

A filozófiai gondolkodás *lassú*, alapos megfontolásra tanít kezdettől fogva. Érveink, belátásaink felvonulási terepét körültekintően próbálja megfontolásunk tárgyává tenni. Jogos, igazságos, helytálló ítéleteket akar *reguláris hadrendbe* állítani. Ezzel szemben a cselekvő élet gyakorlata, sőt, egész evolúciós előtörténetünk *gyors reagálású hadtestek* mozgására épül. Aki életben akart maradni, annak muszáj volt egyetlen pillantással felmérnie veszélyeztetettsége és biztonsága fokát.

Ez a gyors helyzet- és állapotfelmérés nem szándék kérdése. Spontán módon zajlik. Az ember: *homo agens* és *homo reagens*. Globális és lokális csereügyleteinkben egyszerre vagyunk jelen beárazóként és beárazva másoktól. Túl hosszú ideig múlt az életünk azon, hogy a gyors és egészes felmérő művelet, amit beárazásnak nevezek, működésképes legyen, és hogy lehetőleg alacsony hibaszázalékkal működjön.

Ez a gyors felmérő reflex ma is működik bennünk. Társasági élet, csoporttudat, identitáspolitika el sem képzelhető a másikat – jövevényt, idegent – egyetlen pillantással felmérő és ugyanezen pillanat alatt beskatulyázó szemrevételezés nélkül. E mögött íratlan kánon áll: időleges, de masszív csoportdinamikai rangsor, értékelv és megfelelés. Mai kutatások eredménye, hogy az *amygdala* félelemközpontjával, mely rögtön képes pillanatképszerű ítéletet alkotni a környezet (emberek, tárgyak, eszmék, intézmények) előnyös és hátrányos faktorairól, fel sem veheti a versenyt a homloklebeny jóval

lassabb működési sebessége, amely észszerűségi ítéleink ott zajló elemző, értékelő folyamatát jellemzi.

Gondolkodásunk két elemi műveleti rendje a lokátor elven működő *detekció* és a reflektor elven működő *kogníció*. (Erről az általam *szonár* rációnak és *fókusz* rációnak hívott értelemhasználati kettősségről bővebben *A metastilusok filozófiája* című tanulmányom ír, itt csak utalok rá.) A fölbecslő, értékelő beárazás a *detektálás* jellegzetes formája. A pásztázó figyelemé, mely épp csak érinti a megítélendőket (tettet, dolgot, személyt), pusztán annyi felmérő figyelmet áldozva rájuk, amennyi a köztük való eligazodásra ott és akkor szükséges. A detekció természetesen korábbi kogníciók nézeteire, előítéleteire támaszkodik. Ezek alkotják előzetes tudattartalmait, belátásait, hogy aztán az aktuális detektálás nyújtotta igazoló vagy cáfoló ismeretek új nézetekhez és előítéletekhez, új tudáshoz és belátáshoz juttassák.

Az említett megnevezés („beárazás”) kétségkívül fumigáló, pejoratív árnyalatú. Szándékosan lett ilyenek választva. Ez a gyors detektálás *hibrid művelet*: teljességgel heterogén és megbízhatatlan. Erről árulkodik a jelenség lefutása. Látjuk valaki összképét, mondhatni: éppen csak villanófényben. Felmérjük őt egyetlen mozdulata vagy kinézete alapján, tele előítélettel. Az ekkor megtörténő fölbecslés, beárazás messzemenőig ki van szolgáltatva *felületességünknek*. Ítélethozatal során, amely a másikat olykor egész személyiségében „vágja el”, többnyire meg sem fordul fejünkben, hogy esetében mi ítél meg *bennünk* mit.

Ha megbotránkoztató tettről, esetről van szó, akkor az illető lesújtó értékelésekor eszünkbe sem jut, hogy külön lássuk a magunk *erkölcsi* értékhorizontját az adott eset *morális* megítélésétől, mint ahogy sem egyiket, sem másikat nem szoktuk elválasztani a hitünk jóval mélyebb rétegeit érintő, *etikai* alapállásunktól. Ráadásul az erkölcsi, morális, etikai ítélethozatalnak e *belső* amalgámja bele van forgatva az aktuális célok, rövid távú érdekek, környezeti elvárások szélesebb, *külső* elegyébe. Így a gyors lefutású beárazás, mint ez köztudott, rövid úton vezethet értéktévesztéshez, totális félreismerésekhez is. Ennek ellenére: az erkölcsi beárazás, amely elhelyez valakit egy *romlási skála* alapértékei, fokozatai közt, mit sem veszít vonzerejéből, nem is szólva ennek pervertált gyakorlatáról (pletyka, kibeszélés, lesajnálás, megbélyegzés).

De az erkölcsi beárazás, a megítélés mértékadása, és az ezt tükröző romlási skála filozófiailag sem érdektelen. Példa erre, hogy az etikai gondolkodás legnagyobbjainak egyikét, Kantot is foglalkoztatta. Kant esete önmagában is érdekes. De arra is alkalmat ad, hogy tanulságát tovább gondoljuk, javaslatot téve egy valamivel bővítettebb skálára.

2.

Kettősség

Kant a *Vallás a puszta ész határain belül* című tanulmányának I. részében két helyen, a 2. és 3. fejezetben foglalkozik azzal, hogy elkülönítse az ember „rosszra való hajlandóságának” (propensio)

fokait. Három ilyen fokot különít el. Ennek előzményeként megjegyzendő, hogy Arisztotelész a *Nagy etika* II. könyvében (ford. Steiger Kornél) szintén az erkölcsi rossz három fokozatát választja el egymástól. „Három olyan lelki jelenség van, amelynek az alapján hitványnak nevezünk embereket: a lelki rosszaság, a fegyelmezetlenség és az állatiasság.” Mi ez a három? „A fegyelmezetlen ember... olyannak tűnik, aki tudja, hogy ez meg ez hitvány dolog, de mégis – érzelmétől sarkallva – azt választja.” Ez tehát Arisztotelésznel az érzelmek fűtötte *mértékátágás* esete. A „lelki rosszaság” nyilvánvalóan a *mértékvesztésé*. És a harmadik? „Az állatiasság valamiféle túlzott rosszaság..., túl van az emberi mértéken”. „Az állatiasság ugyanis a túlzott hitványság neve.” Ez a harmadik, a legsúlyosabb eset: a *mértéksemmissége*.

Kant is hasonló hármas felosztást látszik követni. Bevezető szavai szerint a romlási skálának „három különböző fokot” képvisel. Ebből az első kettő világos, bár vitatható. A harmadiknál viszont Kant mintha két változatot tárgyalna egy címszó alatt. Ezt a kettőt érdemes lesz egymástól megkülönböztetni.

Kant az elsőt az „emberi természet” gyöngeségének nevezi, a többiben az „emberi szív” romlásának egy-egy alakváltozatát látja. A későbbiek miatt fontos előre bocsájtanom, hogy Kant itt a tetteinkben követett „maxima” szerint állít fel romlási fokokat, más szóval az akaratlan vagy szándékolt *döntéseink által mutatott kép* alapján ítél meg bennünket. Azonban szerintem ezeknek a fokozatoknak sem a minősítése, sem a számszerűsítése nem egyértelmű.

- a) Az emberi természet *INGATAGSÁGA* [Gebrechlichkeit] (fragilitas). Lényege: „az akarat megvan bennem, hanem a véghezvitel hiányzik”; biblikus egyszerűséggel: a lélek kész, de a test erőtlen.
- b) Az emberi szív *TISZTÁTALANSÁGA* [Unlauterkeit] (impuritas, improbitas). Lényege: a „kötelességnek megfelelő cselekedetek nem tisztán kötelességből jönnek létre”; vagy egyszerűbben: itt a jót cselekvő „szentnek” a jótett közben maga felé is hajlik a keze.

Kant szerint a bűn ebben a két első fokozatában „akaratlan” [unvorsätzlich], és nem több, mint erkölcsi vétség (culpa). A most következő kettőben viszont „szándékos bűn” [vorsätzliche Schuld] (dolus).

- c) Az emberi szív gonoszsága [Bösartigkeit] (vitiositas, pravitas), avagy (mint Kant fogalmaz: „ha úgy tetszik”): *ROMLOTTASÁGA* [Verderbtheit] (corruptio). Lényege: a „döntés olyan maximákat” követ, „amelyek a morális törvényből származó ösztönzőket háttérbe szorítják egyéb (nem morális) mozgatórugókkal szemben”. Röviden: gonosz tettet választottam a jó tett helyett, és ezzel (Shakespeare szavait idézve a *III. Richárd*ből) „úgy döntöttem, hogy gazember leszek”.
- d) Az emberi szív „kifordulása magából” [Verkehrtheit] (perversitas), *ALATTOMOSSÁGA* [Tücke] (dolus malus). Az alapvetően a hazudozás és a megtévesztés bűnében rejlő alattomoságot Kant

ugyan hozzáveszi a romlottság esetéhez, de súlyosabbat ért rajta. Az emberi nem „fekélyének” (faulen Fleck unserer Gattung) hívja, melynek eltávolítása nélkül nem fejlődhet ki a „Jó magja”. Sunyiságnak [Unredlichkeit] is nevezi, magát az emberi méltóságot semmissé tevő hitványságnak [Nichtswürdigkeit]. Az alattomoság bűne az önmagunk és mások méltóságát elvevő, megalázó, külső-belső *becsapás*: hazudozás és önhazugság. A sunyi átverés főleg másokat akar megtéveszteni (Täuschung), de öncsalás [Fälschheit] is; „a szabad döntés vonatkozásában megfordítja az erkölcsi rendet”, tudomást sem véve arról, hogy ettől „a gondolkodásmód gyökerében romlik meg (ami a morális érzületet illeti)”. Az alattomoság *perversiója* tehát azért súlyosabb bűn Kant szemében, mint a gonoszság *corruptiója*, mert az erkölcs alapját nem pusztán kikezdi és meggyalázza, de teljességgel meg is semmisíti.

Ezek szerint Kantnál az emberi „természet”, az emberi „szív” erkölcs-fogyatkozási skálája négyfokú: fragilitas, impuritas, vitiositas, perversio – *ingatagság, tisztátalanság, romlottság, alattomoság*. Közülük az első kettő akaratlan vétség is lehet, a második kettő szándékos bűn.

Rátérek erkölcsi megítélésünk alapjának Kantnál később megmutatkozó kettősségére, hasadására. Bemutatását rövidebbre fogom (bővebben foglalkozik vele a *Próbakövek* című könyvem Kant-fejezete).

Az erkölcsi megítélés kettőssége szintén a *Vallás*-tanulmányban tűnik fel, valamivel később, a III. rész lábjegyzeteiben. Itt Kant nem egyféle, hanem kétféle bíraskodással számol. Vagy (1) adott tettünkről szól az ítélet, kimondva a vétket vagy vétlenséget; ezt nevezi Kant a Szentlélek *igazságosság-ítéletének*. Ennek szellemét tükrözi az imént tőle bemutatott, erkölcs-fogyatkozási skála. Vagy (2) érdemünket, illetve érdemtelenségünket, erkölcsi mivoltunk egészét ítéli meg a bíró: ez Jézusnak, a „szeretetből való bírónak” a *jóság-ítélete*. Mi a különbség köztük?

Jézus, a „világ bírója” beszámíthat érdemet, ez alapján osztja kegyelemre méltókra és méltatlanokra a lelkeket. A Szentlélek, az „emberek bírója” ezzel szemben nem számít be semmit, csak magát a tettet „látja”; ily módon „az általunk elismert szent törvény és saját lelkiismeretünk szerint szól lelkiismeretünkhöz”. Fontos különbség még a két erkölcsi bíraskodás közt, hogy míg Jézus egymással összehasonlítva – mint Kant írja, „brabeuta”, versenydöntnök gyanánt – ítél *több lélek* érdeme közt, addig a Szentlélek lelkiismereti ítélőszéke előtt *egyetlen lélek* néz szembe váddal és védelemmel.

Az immanens elvű Szentlélek-bíraskodás és a transzcendens elvű Jézus-bíraskodás különbségével Kantnál megjelenik – ahogy később Kierkegaard-nál, Nietzschénél, Lukácsnál, Tengelyinél is – az, amit a *Próbakövek*ben így neveztem: *etikai differencia*. De maga a törvénykezési kettősség gondolata jóval korábbi. Arisztotelész írja (*Retorika* 1374b, ford. Adamik Tamás): „a választott bíró a méltányosságot tartja szem előtt, a törvényszéki a törvényt, és ezért találták fel a választott bírói eljárást, hogy a méltányosság érvényesülhessen a törvénnyel szemben.”

Arisztotelész rugalmas, „közép” elvű erényetikájával ellentétben a kanti erkölcsiség ítélő alapja az etika kettős bírói elvének eme kényszerű belátásával *meghasadt*. Az idős Kant ezzel már nem tudott

mit kezdeni. Látni ezt a bizonytalanságán, hogy csak lábjegyzetbe szorítva, igen óvatosan veti fel a szeretet-bíráskodás jóság elvét. Zavar ütközik ki magának az elvnek az ellentmondásos bemutatásán is. Egy helyütt például Kant ezt írja: „az egy és ugyanazon személyként képzelt *jóságos bíró* önellentmondás”. Máshol viszont azt, hogy Jézusban meg tud testesülni „olyan jóság, amely nem sérti az igazságosságot”. Ezen nincs mit csodálkozni. A szeretet-bíráskodás elve Kantnál mind az etika immanens, kötelességi alapját, mind a lelkiismeret (kategorikus imperatívusz) minden összevetésnek, enyhítő beszámításnak ellene tartó eljárását kikezdi.

A lelkiismeretről Kant azt írja, szintén a *Vallás-tanulmányban*, hogy ez nem más, mint az „önmagán bíráskodó morális ítélőerő”. Az erkölcsi fölbecslés témája szempontjából most csak az tartozik ide, hogy ha az ítélőerő bíráskodási elve meghasad nála, akkor az általa vázolt, romlási skála is átgondolásra szorul. Ez ugyanis, mint említettem, csak döntésünk erkölcsi tisztasága szerint vet számot az eltévelyedés mértékével. Ezzel azonban a négyfokú romlási skála Kantnál *csak az egyik bíráskodás* princípiumát, a Szentlélek-ítélet igazságossági–lelkiismereti elvét juttatta érvényre. Ezt terjesztette ki az „emberi természet” és „emberi szív” *egészének* minősítésére.

Azzal viszont, hogy Kant maga kettőzi meg az erkölcsiség elbírálási alapját az ember egészben vett megítélésének és az érdemek beszámításának szeretet-elvével, a Jézus-ítélettel, nyilvánvaló, hogy az *ingatagság, tisztátalanság, romlottság, alattomoság* által képviselt, erkölcsi skálát is felül kell vizsgálni. Egy szemmel látni nem ugyanaz, mint kettővel.

3.

Revízió

Mi jelent egy *felülvizsgálat*? Megnézzük, hogy valamiből mi tartandó meg, és mi elvetendő. Megítéljük, hogy mit találunk benne ma is érvényesnek, és mit nem.

Az elvetendők közé főleg a kanti romlási skála feszításvégének szűkössége tartozik, az említett kritikai észrevételek érvényesítésén túl. Kant a romlási skálánál ugyanis csak a tett erkölcsi motívumának fogyatékoságát veszi tekintetbe. Nem ezt kérdezi valakitől: *Milyen vagy ténylegesen erkölcsi mivoltodban?* Hanem ezt: *Hogyan jársz el adott tetted elhatározásakor?* Kant eltévelyedési skálája csak eszerint vette figyelembe a fogyatékoságok súlyossági fokait, ám ezt a bírálati szempontot, mint láttuk, már maga is szükségesnek tartotta.

Szerencsére a megtartandók közt is fontos szempontokat tarthatunk számon. Kant négyes, romlási skálája jól adja meg az erkölcsi fogyatkozás skálájának *alapértékeit*, ezek egyre súlyosabb formáiban. Ezek az alapértékek nem egy jellem tényleges összetettségét, árnyaltságát mutatják, hanem inkább archetípusait, *alapszíneit*. Érdemes felfigyelnünk arra ugyanis, hogy ez a skála Kantnál mennyire átgondolt. Benne egyre súlyosabb vétség az, amit az erkölcsi romlás Kant által megnevezett konfigurációi az erkölcs ellen elkövetnek. Az ingatagság *csorbítja* az erkölcsöt, a tisztátalanság *beszennyezi*, a gonoszság *elárulja*, az alattomoság *megöli*.

Az erkölcs leépítésének ezt a romlási algoritmusát érdemes lesz észben tartanunk, amikor kísérletet teszünk arra, hogy (Kant szóhasználatával) a Szentlélek *igazságosság-ítélete* alapján született skálával párhuzamba állítsunk egy másikat, az érdemeinket beszámító, „szeretetből való bírósági” *jóság-ítélete szerinti* skálát. Mi az, ami az erkölcsöt nem csorbítja, hanem *megőrzi*, nem szennyezi, hanem *tisztítja*, nem árulja el, hanem *felemeli*, nem öli meg, hanem *élteti*? Más szóval: az eltévelyedési, romlási skálát, Kant kései felismerése nyomán is, ki kell, hogy egészítse egy másik, mely a Jézus-bíráskodás személyiség-egészünket átlátó, érdemeket beszámítható szeretet-ítéletének szempontját érvényesíti. Ez azt veszi tekintetbe, hogy *mi írható valaki javára*, ha erkölcsisége (érzülete) elbírálására, fölbecslésére sor kerül.

Mást is érdemes majd figyelembe vennünk a magunk által javasolt skálához. Kant szerint nincs adatott alkatában és alakított jellemében mindenkor teljesen jó vagy teljesen rossz ember. Szótárában ezeknek az abszolútum-értékeknek, a *végtelen* Jónak és a *végtelen* Rossznak az emberi végesség körén túli, transzcendens lények adnak nevet: *isten* – Jézus: „isteni érzületű tanító”, gottgesinnter Lehrer – és *sátán*. Az erkölcsiség-alapértékek *számunkra* javasolt tartománya nem mutathat a végtelenbe sem pozitív, sem negatív irányban.

Beárazási apparátusunk döntő vonása, hogy végletesen *egyszerűsít*. Gyors reagálású, felmérő rendeltetésének megfelelően bármely oldalt tekintve csak széles sávokkal, nagy megítélési tömbökkel számol. Így gyúr össze komplexumként dolgot, alkatot, jellemet, más szóval esetet és attitűdöt: karaktert, habitust. Mint mondtam: fölbecslő „üzemmódban” csak alapszíneket látunk. Detektáló figyelmünk így helyezi el az illetőt egy képzeletbeli skálán *bizalmi indexünk* spontánul felmért állása szerint. A beárazás mindig súrló figyelemmel ítél, nem árnyalati éleslátással. Nem törődik finom meghatározással, csak archetipikus *eset-karakter-habitus komplexumot* azonosít.

Hadd jellemezzem ezeket a durván faragott, megítélési tömböket (ha tetszik: „címkézéseket”) a kanti szekvenciát követve, de már a mai nyersebb szóhasználat fogalmaival. Az erkölcsi eltévelyedésnek Kant ihlette, revideált spektrumát – az egyszerűség, könnyebb megjegyezhetőség és némi játék kedvéért – *Galádsági skálának* fogom hívni (leírásában pedig preferálni fogom a G-betűs megnevezéseket).

Vannak gyöngeségnek engedő emberek, akiket mélyebb értelemben *gondatlanoknak* tarthatunk; ők – noha nekik is lehetne erejük magukkal szemben – nem viselnek *gondot* önmagukért ellene tartva saját ingatagságuknak, elgyávulásuknak, hanyagságuknak, és akiket ezért erőtlenségük kiskorúvá tesz erkölcsi értelemben. Aztán vannak olyanok, akik nem gonosztevők ugyan, de *görények*, erkölcsileg tisztátalanok; ők hasonlóan széles tábornak alkotnak a gerinctelenektől és gányolóktól kezdve a gáncsokodókon és a görbe utak kedvelőin át a gyűlölködő figurákig. Még durvább archetípust képviselnek náluk a *gonoszok*, akik nem riadnak vissza a kíméletlenségtől: a galádságok, kegyetlenségek elkövetésétől. Végül vannak gyomorforgatóan hitvány, *gennyes* alakok, akiknek cinikus alattomosága magát az emberi méltóságot semmisíti meg; ők megalázást művelnek és megalázkodásra kényszerítenek másokat. Kant szemében azok számára, akiket „az emberi nem fekélyének” nevezett

archetípusba sorol, nincs bocsánat: „Aki féreggé teszi magát, utólag ne panaszkodjon azért, ha rátaposnak.”

(Zárójelben: az eset–attitűd utolsónak említett komplexumára – Kant leírását is pontosan fedve: vö. erkölcsöt kiforgató, magából kifordult, sunyi, alattomos stb. – van másik kifejezés is a magyar nyelvben: egy mocskos, négybetűs szó, amely törénetesen szintén G betűvel kezdődik. Habár ez sajnos néhány éve már a politikai közbeszéd része lett, mégsem tűr nyomdafestéket; a jelen írásban sem. De figyelmen kívül sem hagyható. Javaslom tehát, vegyük ezt *hamis etimológiával*, ám pontos jelentéssel, a **gengszter-cinizmus* fogalompárból képzett *mozaikszónak*. Ezt a szalonképes helyettesítést a továbbiakban csillag-indexszel jelzem. Ez a következőt mondja ki: vannak a gennyességek elkövetői között annyira cinikusak is, akiknek sunyi attitűdje maffiózókra és gengszterlakájokra – karaktergyilkos kivégző emberekre – emlékeztet; tőlük az imént finoman körülírt szóval szoktunk viszolyogni.)

Ezzel vázolható az eltévelyedési skála Kant által indítványozott fokozata egy mai, plasztikusabb, de kétségkívül durvább átíratban. Címkei az erkölcs fogatkozásának *tendenciáját* jelzik.

Az erkölcsi érzületet

csorbítja

beszennyezi

elárulja

megöli:

a Gondatlan
(ingatagsága)

a Görény
(tisztátalansága)

a Gonosz
(romlottsága)

a Gennyes
(*gengszter-cinizmusa)

4.

A GIKSZER-skála

A sűrű figyelmű erkölcsi fölbecslés, gyors beárazás nem más, mint *előre vetítés*. Általa elhelyezünk valakit a megnyilvánulásai alapján egy skálán, feleletként hallgatólagos kérdésünkre: „Mi várható tőle?”

Egy amerikai filozófus, Justus Buchler jó fél évszázada fogalmat talált erre a homályos, prekoncepciókkal terhelt, spontánul lezajló, ám annál masszívabban valószínűsítő, előre vetülő, jövővektorirányú tapasztalásra. Így hívta: *proceptió* (proception). Azt fejezte ki vele, hogy eleve az (erkölcsi) környezetünkbe való beágyazottság adja a periférikus figyelmű, ítélő perspektívát, amely révén akaratlanul is mintegy a *jövő időiránya felől* tapasztaljuk a jelen dolgainkat.

Ilyen értelemben soha nem vagyunk, és nem is lehetünk, semlegesek saját elvárásaink, sejtéseink, reményeink iránt. Proceptív módon nemcsak a *rajtunk kívül* tapasztaljuk hallgatólagos várakozással, de a *magunkon belül* is. A proceptív tapasztalásunkat, amelyet a sokszor magunk előtt sem ismert elvárásaink részesítenek előnyben, saját perspektívánk (Heideggerrel: *jövő-extázisunk*) „működteti”. A jövőre irányuló látásmódunk, amely a tapasztalásunkban munkál, ily módon képes a

sokszor nem is tudott, hallgatólagos igényeinket is szemrevételezni. Ez a látás a *másikat* „bemérő” tekintetünkön át *bennünket* is „felmér”.

Kérdés, hogyan formálódna át Kant erkölcs-fogyatkozási spektruma (ingatagság, tisztátalanság, romlottság, alattomoság), ha *proceptív ítéletünk* az esetről, attitűdről – karakterről, habitusról – nemcsak az erkölcsileg negatív tartományú skála megítélési tömbjei szerint szólna, hanem hozzájuk számítanánk a pozitív tartományt képviselő alakzatokat is. Ehhez is alapul tudnánk venni Kant szekvenciáját az eltévelyedési skála tendencia-fokozatainak rögzítésében, még akkor is, ha ezek mértékét, mint mondtam, csak az erkölcsi teljesség *fogyatkozása* adta.

Ha a gondatlanság gyengíti az erkölcsöt, a görénység beszennyezi, a gonoszság elárulja és a gennyesség megöli, akkor mi az, ami az erkölcsöt *megőrzi*, *erősíti*, *nemesíti* és *életre kelti*, *élteti*?

Nézzük tehát most a beárazási komplexumok pozitív skáláját, az eset-centrikus Szentlélek-bíráskodás után az átfogóbb, „szívet vizsgáló” Jézus-bíráskodás lehetséges ítéleti tömbjeit is. A fölbecslés pozitív tartománya ez utóbbinál az egész embert próbálja látni, a javára írható érdemek beszámításával, ezért a ’teljes, ép, romlatlan’ latin fogalmát követve – integer – *Integritási skálának* is hívható. (Engedtessek meg nekem itt is a Galádsági skála neveinél alkalmazott játék, hogy a könnyebb megjegyezhetőség kedvéért ez esetben viszont I-betűs megnevezésekkel éljek.)

Vannak önálló emberek, akiket *intakt*, független, erős, határozott személyiségeknek ismerünk; akik nem adják alább senki kedvéért, és semmi idegen igényhez nem hajlandók igazodni. Aztán vannak korrekt emberek, akik egyenesek, becsületesek, gáncsoskodás nélkül, a jóakarató viszonzosság szerint járnak el másokkal; őket igazságszerető, *igazságos* embereknek tartjuk. Vannak *irgalmas*, önzetlen, jótét lelkek is, akik nem tűnnek el sem gonoszságot, sem kegyetlenkedést, és jóságuk áldozatra képes. Végül vannak olyanok, akik vallják minden ember egyenrangúságát, és ez az emberi méltóságba vetett, *igazlelkű* hitük egyúttal az „őszinteség [parrhészia] bátorságával” (Foucault) tett tanúságtétel az erkölcs tisztasága mellett. (Az *igazlelkűség* és *egyenesség* fogalmaival – Wahrhaftigkeit, Aufrichtigkeit – Kantra emlékeztetek; utóvégre ez a vizsgálódás is tőle indult ki.)

Ennek a skálának is megadható az összefoglalása.

Az erkölcsi érzületet

megőrzi

erősíti

nemesíti

élteti:

az Intakt
(függetlensége)

az Igazságos
(becsületessége)

az Irgalmas
(jólelkűsége)

az Igazlelkű
(tisztaszívűsége)

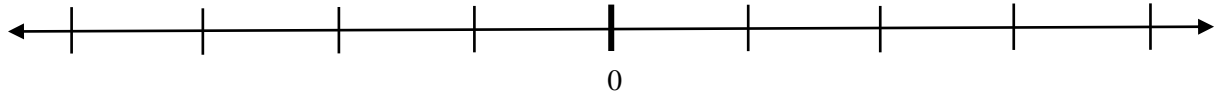
Kant negatív erkölcsi beárazásának fokozat-archetípusainak analógiájára elrendezve tehát nagyjából így jellemezhető az *I-skála*: vannak *intakt*, *igazságos*, *irgalmas*, *igazlelkű* emberek. Az erkölcsöt az intakttság *megőrzi*, az igazságosság *érvényesíti*, az irgalmasság *megemeli*, az igazlelkűség *élteti*.

A két ellenirányú skálát, a G-skálát és az I-skálát egybe is vonhatjuk. Ha egyazon vonatkoztatási rendszerként szemléljük őket, ezt az abszcisszát kapjuk, az elnevezések alatt néhány jelzővel pontosítva. Nevezhetjük GIKSZER-skálának is.

A GIKSZER-skála

Galádsági skála

Integritási skála

Gennyes Gonosz Görény Gondatlan

Intakt Igazságos Irgalmas Igazlelkű

**gengszter-cinikus ← romlott ← rosszindulatú ← gyöngye*

független → becsületes → jólelkű → tisztaszívű

Most már előttünk áll az erkölcsi beárazás teljes spektruma, amely azonosítja mind negatív, mind pozitív szegmensét. Az eredmény, ha őszinte vagyok, mégis soványnak tűnik. Utóvégre mire jó ez a kettős orientációs tartomány?

Nem azt kérдем: *miért van*. Ezt tisztáztuk. A fölbecslés, erkölcsi beárazás – a bizalom-indexálás a másokra való ráhagyatkozás elképzelése révén – ösztönösen megy végbe, spontánul zajlik le bennünk. Más a kérdés. Miért *érdemes* számolnunk ilyennel? Ad-e valamit számunkra az öncsalás, hazugság, önbecsapás praktikái ellen? Mit mond egy ilyen azonosítási spektrum? Minősítései közül általában csak egyet szoktuk másokra rácímkézni, még hozzá olykor nagy lelki nyugalommal. Ez együtt jár a gyors reagálású beárazási művelettel. Magunkat nemigen szoktuk azonosítani a negatív tartományt képviselő figurák *egyikével sem*, míg a pozitívak közül *többnél is* szívesen találunk képviseltetve magunkat.

Ennek az orientációnak az érdemlegessége nyilván nem abban rejlik, hogy új ismerettel szolgál. Nem ebből a tendencia-spektrumból, címkeskálából fogunk ráébredni arra, hogy az ember éppúgy válhat gonosszá vagy irgalmassá, görénnyé vagy igazlelkűvé. Nincs ember, aki ne tudna az erkölcsi elkorcsosulás és nemesedés spektrumáról. Még gyerek sincs, aki ne érezné a különbséget, hogy mit jelent becsületesnek, jólelkűnek lenni, vagy görénynek, gennyesnek bizonyulni: Pásztor fiúkként *einstandolni* vagy életünk árán is visszaszerezni a zászlót a csapatért. Olyan gazember is kevés van, aki ne hazudná át magát valami úton-módon az erkölcsi spektrum negatív részéből a pozitívba. Mondván, ő bizony igenis „irgalmas”, mert kirabolt áldozatát agyon is üthette volna; „igazságos”, mert nem nyírt ki többet a rivális bandából, mint ahányat azok öltek meg az övéi közül; „intakt”, mert nincs emberfia, akinek ő valaha engedett volna stb.

A GIKSZER-skála hozadéka inkább *visszaható* értelmében, a proceptív tapasztalásunkban rekurzív-reflexív módon jelenlevő, „betájoló” érvényében rejlik. Mire tesz, vagy mire tehet figyelmissé

bennünket ez az értelem és érvény? Elsősorban az *összeférhetőségek mintázatára*, továbbá némely kínai szatócsboltok feliratának lezárásként részletezendő tanulságaira is.

5.

Összeférés

Fölvetődhet a kérdés a beárazási GIKSZER-skálát vizsgálva, vannak-e olyan minősítési címkék a negatív és a pozitív oldalon, melyek összeférnek-e egymással. Emlékezzünk arra, hogy „alapjában” a fölbecslés súrló figyelmű műveletének logikája mindig *csak egy* ítéletvariáns alá sorol be valakit. Rámondjuk valakire, hogy valamilyen; egyetlen címkét aggatunk rá bármely oldal tendencia-fokozatait vesszük is. *Ő – alapjában véve ilyen*: mondatja velünk a reflexből, sietve meghozott ítélet. De, kérdezem újra, van-e átjárás a címkék két oldalspektruma közt, mikor valakit így ítélünk meg? Vajon fölbecslő apparátusunknak ez a rögtönítélő bírósága tud-e *összetett*, konjunktív módon is ítélet hozni valakiről? Ez ítéleti rugalmasságunk fokmérője.

Triviális, milyen címkék kapcsolata zárható ki már első ránézésre is. Azok, amelyek a GIKSZER-skála *azonos helyiértékén* állnak a pozitív és a negatív oldalon. Aki intakt, annak gondja van magára, az nem gondatlan. Aki becsületes, az nem görény. Aki jótét lélek, az nem gonosz. Aki igazlelkű, az nem gennyes. Ezek a jellembeli értékek nem állíthatók együtt, egyszerre, egy időben valakiről. Ennek ellenére *bizonyos* kapcsolatok mégis lehetségesek a GIKSZER-skála negatív és pozitív fokozatai közt.

Először: aki *gennyes*, az ugyan valóban nem lehet igazlelkű, irgalmas vagy igazságos, de ettől még lehet intakt. Sajnos számos sötét lelkű, hitvány és alattomos, *gengszter-cinikus alaktól nem vitatható el, hogy független, rátartian önakarátú jellem. Ez a *diktátor-erkölcsre* jellemző szintézis.

Másodszor: más a gennyes, és más a *gonosz*. A gonosz ugyanis nemcsak intakt lehet, de nyomokban tartalmazhatja még az igazságosság, becsületesség elemeit is, noha szemernyi irgalom és igazlelkűség sem szorult belé. Ez a visszatorlásban mértéktartó *maffiaerkölcs* esete.

Harmadszor: gáncoskodó, görbe utakon járó alakoktól, még igazi görényektől is kitelhet intaktság, olykor irgalom is, főleg bűnbánó pillanatukban, ehhez elég Dickens és Dosztojevszkij figuráira gondolni. És fordítva: igazságos emberben is lapulhat némi gonoszság (ez a Werle-figura típusa *A vadkacsából*), mint ahogyan a jótét ember sem mindig mentes a gyöngeségtől, a maga és más iránti gondatlanságtól (erre példa Hjalmar Ekdal alakja szintén Ibsen művében).

A határok azonban mégis élesek, pontosan felismerhetők. Senki sem sátán; de aki *gennyessé* vált, annak nincs útja nemesebb jellem-tartományokba. Senki sem jóisten; de aki *igazlelkű*, az nem véthet többet gondatlanságnál, átmeneti gyöngeségnél, elgyáulásnál, abból soha nem lesz görény, gonosz vagy gennyes alak. Hérakleitosz és Szókratész jól mondja: a jellem (éthosz) az ember *daimónja*, örök kísérője, belső tiltó hangja. De csupán az. Nem elrendelt *sorsa*. Még kevésbé *végzete*.

Kant maga sem zárkózott el a galádság-típusok megengedő megítélésétől. *A filozófia minden theodicaei próbálozásának kudarcáról* lezárásánál olvasható Kant mizantropikus tünődése arról, hogy

az ember mire érdemes inkább: *gyűlöletre* vagy *megvetésre*. Kant válaszát érdemes teljes terjedelmében idéznem [a fordítást módosítottam, a szögletes betoldások, illetve aláhúzásos kiemelések tőlem, H. O.]:

Ama tulajdonságokért, melyek okán az emberek szándékosan ártanak, az előbbi bánásmódot érdemlőnek [gyűlöletre méltónak] ítélné őket. Az a tulajdonság ellenben, mely az utóbbi megítélésre kárhózná az embereket [ti. hogy ők megvetésre méltók], nem lehet más, csak oly hajlandóság, mely *magában rossz*, még ha nem is árt senkinek: oly hajlandóság, mely nem valamely cél eszköze; mely tehát objektíve nem jó semmire. Az előbbi fajta rossz alkalmasint éppen *az ellenségesség* [Feindseligkeit] (vagy, enyhébben szólva, a szeretetlenség); a második nem lehet más, csak a *hazuglelkűség* (az álnokság, hogy akár céltalanul is ártsunk). Az első hajlam még társulhat oly cézzel, mely némely összefüggésben megengedetté és jóvá teszi, ha engedünk neki, példának okáért a javíthatatlan békebotók gyűlöletében. A *második* hajlandóság azonban oly eszköz (a hazugság) használatára szólít, amely semmire nem jó, bármi szándékkal használják is, mert önmagában rossz és elvetendő. Az ember alkatát tekintve az előbbi fajtaból [a gyűlöletből] való a rosszindulat, mellyel még összefér a bizonyos külső tekintetekben tanúsított derekasság, s amely csak az eszközökben bűnös, s még ez eszközök sem minden szándék mellett elvetendők.

Megjegyzendő, hogy, ami az embergyűlöletet illeti, Kant néhány évre rá, *Az erkölcsök metafizikájában* visszavonja az ezt megengedő ítéletét. „Az *embergyűlölet* (Menschenhaß)... mindenkor *gyűlöletes* (häßliche) vonás, még akkor is, ha tevékeny ellenségeskedés nélkül, pusztán az emberektől való teljes elfordulásban (szeparatista mizantropiában) áll.” Nem Kant vívódása, hezitálása lényeges itt. Hanem: hogy a rosszindulat szerinte is összeférhet esetenként a derekassággal, továbbá a dühödt ellenségesség nála is lehet erkölcsös, amennyiben „javíthatatlan békebotók” ellen irányul.

Mi következik mindebből? Egy tanács feltétlenül. Nem árt, ha valakit a „jó” vagy a „rossz” oldalán beárazó címkénk mellett keresünk egy hozzá tartozó *másik címkét* is – az ellenoldalon. Az sem árt továbbá, ha valaki beárazásakor keresni kezdünk egy *másik embert* is a beárazott emberrel szemközt; ennek a másik embernek pedig kívánatos, ha *magunk* kínálkozunk. Az erkölcsi beárazás GIKSZER-skálája főleg rekurzív „olvasatban”, magunkra visszahatóan érdemleges. Elsősorban nem azt teszi szemléletessé, hogy milyenek *vagyunk*, hanem azt, hogy mivé *lehetünk*. Az erkölcsi elkorcsosulás vagy nemesedés *tendenciájának* jeleire tehet figyelmessé bennünket, és nem a morális mivoltunk vélt állapotára. Inkább a proceptív (jövő irányú) tapasztalatiság a döntő benne, és nem a jelen érvényű látlet.

Kanttal kezdte ez az írás, és hozzá érkezett el a végén. Legyen hát a befejezés is az övé. Kant egyik írása (*Verkündigung des nahen Abschlusses eines Tractats zum ewigen Frieden in der Philosophie*) lezárás gyanánt szarkasztikus megjegyzéssel él igazlelkűség és hazugság („minden bűnök atyja”) köztudottan régi viszonyáról. Ez felidézi, hogy kínai szatócsboltok fölött aranybetűkkel ez a felirat szokott virítani – *ITT NEM CSALNAK*.

Ha önámítás nélkül próbálunk gondolni a GIKSZER-skálánkban érvényesülő *mértékre*, attól tartok, hogy Kant iróniájának helye volna egymás beárazásában és önmagunk fölbecslésében is. Akár

saját erkölcsi szatócsboltunk „feddhetetlen” beárazási gyakorlatát is hirdethetné ez a remek, aranybetűs felirat.